

Türkiye'de Girişimcilik ve Memurluk Üzerine Mustafa Suphi ve Prens Sabahattin'den Mülhem Bir Analiz

H. Bahadır AKIN*

29

P i y a s a

Giriş

Bu çalışma, ülkemiz geçmişinden iki ilginç isimden ilhamla Türkiye'de memurluk ve serbest teşebbüsün geçmişi üzerine bir tahlil yapma amacını taşımaktadır. Birbirine zıt dünya görüşlerinin Türkiye'deki ilk öncüleri olarak kabul edilen iki düşünürümüz, Türkiye Komünist Partisi kurucularından Mustafa Suphi ve liberal düşüncenin öncülerinden Prens Sabahattin'in memurluk ve girişimcilik ile ilgili görüşleri bu çalışmaya yön verecek; bununla birlikte, Türkiye'de memurluk zihniyetinin kökleşmesi konusu da genel anlamda ele alınmaya çalışılacaktır. Bu kapsamda, Mustafa Suphi'nin, sosyalist fikirleri benimsemeden önce, Paris'teyken, dönemin Maliye Bakanı Hakkı Rifat Bey'in bakanlıkça bazı düzenlemelere gidilmesi, özellikle de kalabalık memur sayısının azaltılması yönündeki gayretleri üzerine kaleme alıp *Serveti Fünun* dergisinde yayınladığı "Memurculuk" adlı makalesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun karmaşa ile geçen son döneminin önde gelen simalarından, Sultan Abdülmecit'in torunu, II. Abdülhamit'in yeğeni Prens Sabahattin bu makalenin konusunu oluşturacaktır. Bu kapsamda da, özellikle, Osmanlı toplum yapısı, bürokratik gelenek ve Cumhuriyet döneminde bürokrasi ve serbest teşebbüs konuları da kapsamlı olarak ele alınacaktır. Gayemiz ne Mustafa Suphi ve Prens Sabahattin'in çok yönlü incelenmesi, ne de Osmanlı Devleti'nin son dönemine damgasını vuran siyasî fikir tartışmalarının teferruatlı bir analizidir. Çalışmanın temel gayesi, aslında yeni şeyler olmayan günümüz sorunlarının, iki önemli fikir ve eylem adamının görüşleri çerçevesinde yeniden incelemek ve bazı temel noktalara işaret etmektir.

1. Girişimcilik ve Bürokratik Zihniyet

Piyasa karşıtı düşünürlerce bir zamanlar doğrudan, son zamanlarda dolaylı olarak serbest piyasanın dinamiği olması açısından hırs, açgözlülük, çıkarıcılık, hatta hır-

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Karaman İİBF, İşletme Bölümü.

• Türkiye'de Girişimcilik ve Memurluk Üzerine Mustafa Suphi ve Prens Sabahattin'den Mülhem Bir Analiz

sızlık ile eş anlamlı izlenimi verilmeye çalışılan girişimcilik, bugün eskiye nazaran daha fazla atıf yapılan ve olumlanan bir kavram hâline gelmiştir. Merkezî plânlama anlayışının serbest piyasa karşısında gerilemesi, rekabet ortamının ve piyasa sürecinin dinamiği girişimciyi yeniden ve bu defa daha saygın bir şekilde gündeme getirmiştir. Girişimci kimdir? Skousen (2003:55), girişimci terimini ilk icat edenin Jean-Baptiste Say olduğunu söyler. Yazara göre, girişimcilik deneyimi olmayan Adam Smith ünlü kitabı *Milletlerin Zenginliği*'nde bu hayatî konuyu es geçmiş, ancak bir pamuklu imalatçısı olan Say, kavramı ekonomik modeline dahil etmiştir. Öte yandan, Wenneker ve Thurik (1999:31), girişimcinin ilk olarak Cantillon'un eserlerinde görüldüğünü aktarır. Cantillon'a göre, üç ana iktisadî sınıf; toprak sahipleri, girişimciler ve işçilerden ibarettir. Burada girişimci, kısaca, "belirsizlik içinde iş yapmaya çalışan kişi" olarak tanımlanır.

Girişimci, genelde, kapitalizm ve bireycilik çerçevesinde ele alınan bir kavramdır. Sombart'a göre, teşebbüs ruhu; altın hırsı, serüven arzusu ve keşif aşkının bir sentezidir. Burjuva ruhunun ise hesap, özenli politika, rasyonellik ve tutumluluktan ibaret olduğunu söyleyen Sombart, kapitalizmi burjuva ruhu ile teşebbüs ruhunun bir sentezi olarak görür (Özel, 1994:28). Girişimcilik konusunda kapsamlı yazıları olan Peter Drucker üzerine bir kitap hazırlayan Jack Beatty (1998:209), girişimciyi kapitalizmin halk kahramanı olarak takdim eder. Yenilik ve girişimcilik konularına duyarlı olan Drucker'ın görüşlerinde baba dostu Schumpeter'in etkileri açık bir şekilde görülür. Schumpeter'e göre, yenilik; yani kaynakları eski ve modası geçmiş işlerden yeni ve daha verimli işlere kaydıran girişimcilik, hem iktisadın hem de modern ekonominin özüdür. Drucker için de, girişimciliğin esası, zaten yapılmakta olan şeyleri daha iyi yapmaktan ziyade, "farklı bir şey" yapmaktır. Girişimci yenilik yaratır. Yenilik girişimciliğe özgü bir araçtır ve kaynakları yeni bir zenginlik yaratma kapasitesiyle donatan bir süreçtir (Beatty, 1998: 209-211).

Girişimci bireyin faaliyetleri piyasa sürecinin işlemesine sebep olur. Girişimcilik üzerine yapılan çalışmalarda, konuyu piyasa sürecini insan eylemi temelinde açıklayan Avusturya İktisat Okulu'nun önemli bir yeri vardır. Ekolün seçkin temsilcisi Mises (1996: 254)'e göre, girişimci, piyasa verilerinde meydana gelen değişmelere göre eylemde bulunan kişidir. Bu çerçevede, piyasa süreci ve girişimcilik konusunda en ciddi katkılar, kuşkusuz, aynı okulun temsilcisi Israel Kirzner'den gelmiştir (Oğuz, 2001:86-88). Buna göre, dinamik piyasa sürecinin keşfedilmiş geliri olan kârın ortaya çıkması girişimsel faaliyetlere bağlıdır. Kirzner'in girişimcilik teorisi, spontane öğrenme (Gunning, 2000) ve bu süreci mümkün kılan zihinsel durum anlamında uyanıklık/gözü açıklık (alertness) kavramı ile bağlantılıdır. Kirzner, uyanık olmayı, "piyasa verisini nerede bulacağı" konusunda gözü açık olma şeklinde tanımlar. Yaklaşımı tamamlayan bir diğer unsur da arbitrajdır. Girişimci ucuz alıp pahalı satmalıdır. Bunu yapabilmek için de kârlı bir arbitraj fırsatı keşfetmesi gerekir. Keşfi yapabilmesi de, yeni ihtimaller karşısında uyanık olmasını gerektirir. Uyanıklık keşfe sebep olurken, keşif de eylemle sonuçlanır (Koppl, 2002). Neticede, rekabet, girişimcilik ve kâr birbirlerini tamamlayan unsurlardır. Geleceğin belirsizliği girişimcilere tahminlerde bulunma ve fırsatlar yakalama imkânı sunar. Ancak, yenilik, yaratıcılık ve girişimcilik faaliyetleri siyasî ve iktisadî açıdan özgür bir orta-

ma ihtiyaç duyar. ABD tarihinde keşifler ve girişimcilik üzerine bir çalışma yapan Bernstein (2001), 19. yüzyıl Amerikasındaki emsalsiz keşif, yenilik, yeni ürün ve atılımların arkasında kapitalist sistemin siyasi ve iktisadi özgürlüğünün yattığını belirtir. Girişimcinin yapacağı keşifler ile piyasanın rekabetçi yapısı yakından ilişkilidir. Piyasa mekanizmasının düzgün işlemediği, rekabetin olmadığı ortamlarda girişimcilik ve keşif faaliyetlerinin de söz konusu olmayacağı açıktır.

Öte yandan, bürokrasi, özellikle de kamu yönetimi uygulamaları, genelde, “verimsizlik” ve “kırtasiyecilik” eleştirilerine maruzdur. Bu eleştirilerden hiyerarşik mekanizma içerisindeki memurlar da büyük ölçüde paylarını almaktadır. Bu kapsamda, kamu yönetiminde reform yapılması, modern yönetim tekniklerinin bürokrasiye uyarlanması, girişimcilik, yenilik gibi isimlerle örgütsel değişim önerileri son zamanlarda sıkça gündeme gelmektedir. Bir noktada doğruluk payı taşımasına rağmen, bürokrasi ve memurların sadece işletmecilik veya iktisat ilkelerine göre değerlendirilmesinin bazı mahzurlarının olacağı da göz ardı edilmemelidir (Guy 2002:XIV-XXIII ve 205 vd.; Özen 1996:129 vd; Çitici 1983:16-35). Bu hatırlatmanın ardından, kabaca, bürokrasi ve memurlar üzerine belli başlı görüşlerin aktarılmasının yerinde olacağını düşünüyoruz. Meselâ, Markist düşüncede (Mouzelis, 2001) bürokrasi, yabancılaşma görüşü çerçevesinde halkın büyük çoğunluğu tarafından hayatlarını düzenleyen, karşısında insanların kendilerini yarımsız ve şaşkın hissettikleri tanrısal, zalim ve özerk bir güç olarak tanımlanır. Bu durum bürokratin kendi gelecek konumunu esrarlı ve kutsal bir hâle getirmek amacıyla yarattığı özel mit ve semboller aracılığıyla teşvik edilir ve bürokrasi kapalı bir dünyaya dönüşür. Bir tür kast içinde, bürokrat, dış dünyaya bir husumet duyarak ve kıskanç bir şekilde kendi sır ve imtiyazını muhafaza ederler. Öte yandan, yabancılaşma bizzat bürokrasinin içinde de mevcuttur. Genelde bürokrat kendi işinin asalak ve baskıcı yapısının farkında değildir. İşinin genel düzen için vazgeçilmez olduğunu düşünür. Bu kendi kendini yanıltma, bürokrasi içinde sıkı bir hiyerarşi ve disiplin ile bürokratin otoriteye duyduğu derin saygı (yabancılaşmanın başka bir türü) aracılığıyla sağlamlaşmıştır. Örgütler ve bürokrasi alanında önemli etkileri olan Weber ise (Mouzelis, 2001:36), bürokratik tahakkümün mutlak olmadığı yönünde şu analizi yapar: “...Meselâ, bürokrat yönetim aracına madden sahip olmadığından, feodal memurun sahip olduğu güç ve otoritenin çoğundan mahrumdur. Dahası, bürokratların büyük kısmının varlıklı ailelere mensup olmaması onların işlerini kaybetmekten korkmalarına ve üstlerine karşı daha “evet efendimci” olmalarına sebep olmaktadır. Bürokrasinin başındakilerin sahip olduğu bu stratejik avantaj, bürokratlar arasındaki iç mücadelelerle güçlenmektedir. Hakikaten, terfi için yaşanan şiddetli rekabet, iktidar sahibine, rakip meslektaşları aracılığıyla söz dinlemez, inatçı bürokrati kontrol etme imkânı verir.”

Mises de (2000:49), yukarıdaki analizlere ilâveten, bugün hâlâ mevcut olan memuriyet anlayışına dikkat çeker. Buna göre, Avrupa’da ayrı bir sınıf oluşturan bürokratlardan hayata memur olarak atıldıktan sonra yeniden özel teşebbüs alanına dönebilenlerin sayısı yok denecek kadar azdır. Memurların büyük çoğunluğu hayatları boyunca devlet dairelerine bağlı kalmakta, böylece devletin kapıkulları arasında, özel teşebbüs alanında yadırganan farklı bir zihniyet doğup kök salmaktadır. Entelektüel ufukları hiyerarşi kademelerinden ve kanun, nizam ve talimatna-

me metinlerinden ibaret olan memurların geleceği de amirlerinin lütfuna bağlıdır. Memurlar, iktidardaki bakanların siyasî fikirlerini benimsemekle yükümlü olduklarından, muhalif partilere yakınlık göstermelerine hemen hiç imkân bulunmamaktadır. Eleştirilerine devamla, Mises (2000:50-51), kıdem ve ehliyet gibi konularda da şunları ifade etmektedir:

“...Bu sistem, umumiyetle ehliyetli kimselerin gadre uğramalarına ve ehliyetsizlerin lâıyk olmadıkları mevkilere erişmelerine sebebiyet vermektedir. Lâkin, husule gelen neticelerin en kötüsü bundan ibaret değildir. Memurlar vazife mefhumunu bir tarafa bırakarak, formalite bilmecelerinden kendilerine menfaat çıkarmağa uğraşmaktadırlar...Memurlar statüsünde terfi için aranan en esaslı şart kıdemdir. Daire reisleri, çok defa tekaütlükleri yaklaştırmış ihtiyarlardır. Hayatlarının büyük kısmı emir altında geçmiş olduğundan, enerjilerini ve inisiyatif kabiliyetlerini kaybetmişlerdir. Kendilerinde terakki ve yeniliğe karşı bir tiksinti uyanmıştır. Onlar ıslahat projelerine rahatlarını bozan bir sıkıntı gözüyle bakarlar. Yüksek memurların muhafazakârlığı, bakanların daireleri yeni şartlara intibak ettirmek maksadı ile harcadıkları gayretleri boşa çıkartan bir engel teşkil eder. Bakanlar, onlara göre tecrübesiz birer cahildir. Bütün bürokratların ağızından düşmeyen bir söz vardır. Kabineler değişir, fakat daireler olduğu gibi kalır.”

Girişimci ve bürokrat zihniyeti içinde buldukları çevre sebebiyle önemli ölçüde farklılaşır. Girişimci kâr getirecek işler peşinde koşarken, coşkulu bir keşif ve yenilik süreci içinde faaliyet gösterir. Girişimci için uygun ortam iktisadî ve siyasî özgürlüktür. Nitekim, artık özel kuruluşlarda çalışanların da daha dinamik olmaları, yenilikçi ve yaratıcı güçlerini harekete geçirmeleri için uygun ortamlar oluşturulmaya çalışılmaktadır. Yani, girişimci deyimi, sadece işini kurup büyüten kişileri değil, örgütlerdeki yenilikçi ve yaratıcı bireyleri de ifade etmektedir. Bu çerçevede, özellikle, rekabetin yaşandığı sektörlerde dikey, katı bir hiyerarşiye dayanan bürokratik yapılar gevşemekte, dağılmakta, örgütün iç ve dış sınırları bulanıklaşmakta, bu sektörlerde birey özgürlüğünü kısıtlamayan yeni yönetim anlayışları adapte edilmeye çalışılmaktadır. Hatta, son yıllarda kamu bürokrasisinin de benzer amaçlarla yapısal değişme çabası içinde olduğu gözlenmektedir. Ancak yukarıda aktardığımız memur özelliği, kamu kesiminde işlerin pek de beklendiği gibi gitmeyeceğinin göstergesi olarak kabul edilebilir. Çalışmamızın bundan sonraki bölümünde, Türkiye’de sözü edilen girişimcilik ve bürokrasi kavramlarının ülkemizdeki serüveni üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

2. Osmanlı-Türk İnsanı ve Toplum Yapısı

Özel teşebbüs, memurluk ve bürokrasi gibi kavramların ülkemiz açısından sağlıklı olarak değerlendirilmesi Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve Cumhuriyetin ilk yıllarına (hatta günümüze) kadar uzanan bir analiz ve bu kapsamda geçmiş toplum yapımızın dikkatle ele alınmasını gerektirir. Bu kısımda, aslında üzerinde oldukça fazla yazılıp tartışılmış olan konuyu kabaca hatırlatmanın yerinde olacağını düşünüyoruz. Yapılan analizler, genelde, bizde girişimci zihniyetin eksikliğini Osmanlı-Türk insanının içinde bulunduğu toplumsal yapı ile ilişkilendirir. Meselâ, Sayar (1986:100-101)'a göre, tipik Osmanlı-Türk insanı keyfîlik sebebiyle maddeye yö-

nelik sistemli bilgiye ulaşamamaktadır. Mevcut bilgi düzeyi yetersiz, en azından tekamüle kapalı durumdadır. Osmanlı-Türk insanı ile Batı insanı karşılaştırıldığında, her iki grubun “madde” karşısındaki tavır, bekleyiş ve tahayyülleri arasında büyük farklar olduğu görülmektedir. Lamartin (Sayar,1986)’in de gözlemleri bu yöndedir: “...*Bu ulus gerçekten bir şey yaratmıyor, hiçbir şeyi yenilemiyor. Fakat hiçbir şeyi kırıp tahrip de etmiyor.*”

Buna ilâveten Ülgener (1991:93-94)’in Osmanlı Türkleri’ndeki kişisel irade ve zekânın derin bir itaat ve teslimiyet ruhu karşısında ne kadar geri plânda kaldığı yönündeki yorumu da anlamlıdır.¹ Bu insan “*her türlü reaksiyon istidadını kaybetmiş, daima ‘boyun vermeye’ alıştırmış*” bir alt tabaka insanıdır. Ülgener (1991:171), kitabının son kısımlarında gerek ortaçağ gerekse çözülme devrinin sonunda hep aynı donuk ve durgun manzaranın² görüldüğünü belirtir:

“*Ağır, bati istihsal amelîyesi, değişmez imal tekniği ve usulleri; çırak ve kalfa yetiştirmenin sabit hâle gelmiş adab ve erkânı; hatta her günkü alışverişlerin değişmez seremonileri vs. Hülâsa, her şeyin asırların kımıldatamayacağı bir sebat ve istikrarla yerli yerine mihlandığı, değişmez kalıplar içine oturtulduğu bir durgunluk dünyası...*”

Aynı konunun bu yüzyılın başında Prens Sabahattin (1999a:209-210) tarafından padişaha yazılan bir mektupta, fertlerin kişiliğini yok eden atalet ve merkezîyetçilikten şikâyetle dile getirildiği de görülür: “...*Şevket-penahımız! Ne kadar feci olursa olsun itiraf edelim ki en büyük düşmanımız ne İtalya, ne Balkan ne de Avrupa; fakat biz, doğrudan doğruya kendimiz! Çünkü: Merkez-i asli-i seyyiat hayatı hususiyemizde: Ruh-ı terakki, mahz-ı ruh [sadece ruh] olan şahsiyeti kül kömür eden bir atalet; hayat-ı umumiyemizde ise: Tekmil vatanla birlikte merkezin de mezarını kazan bir merkezîyet!... Demek ki Türkiye vurulmuyor, sadece intihar ediyor!...*”

Arslan (2003) ise, Ülgener’e atfen, “*Orta Çağ ahlâkının, Orta Çağ düşünce sisteminin Türk tasavvufunda mevcut olmasının ve bunun bir yerde Türk girişimci sınıfının ortaya çıkmasını engelleyici bir mahiyet arz etmesinin*” gerisinde doğu toplumlarının dinî ya da ahlâkî yapılarından çok siyasî ve hukukî yapılarının rol oynadığı kanaatindedir. Zira, Orta Çağın ilk dönemlerinden beri Doğu ve Batı toplumlarında benzer üretim ilişkilerinin olduğu görülmektedir ki, bu da tımar sistemidir. Batıda tımar sistemi zamanla askerlerin tapulu özel mülkiyetine dönüşmüş, köylüler serf hâline gelmiş, Osmanlı’da ise bu tür bir feodalleşmenin önlenmesi için her tür önlem alınmıştır. Arslan (2003), analizinin devamında, en önemli üretim aracı olan toprak üzerindeki sahipliği sebebiyle devletin sosyalizme yakın durduğunu, o zamanlar sanayi olsa bile, bunun sahibinin de doğal olarak devlet olacağını belirtir. Nitekim, ilk kurulan fabrikalardan Beykoz Ayakkabı Fabrikası, silâh ve cam

1 Bernard Lewis’in (2000:240-241), Londra’ya ziyarette bulunan Ebu Talib Han’ın mutfakta kullanılmak üzere icat edildiğini duyduğu makinelerle ilgili yaptığı yorumla ilgili aktardıkları da Batı ve Doğu insanının algılayışlarının kıyaslanması açısından ilgi çekici olabilir: “*Bu krallığın insanları önemsiz ve zaman alıcı işlere karşı son derece sabırsız ve gönülsüz oldukları için mutfakta kullanılmak üzere tavuk kızartmaya, et kıymaya ve soğan doğramaya yarayan makineler icat etmişlerdir.*”

2 M.A.Ubicini’nin “Türkiye-1850” adlı raporundaki Osmanlı-Türk insanı tasviri de bu görüşleri destekler niteliktedir. M.A.Ubicini (Tarihsiz: 348-349). Osmanlı’nın aykırı yapısı, bürokrasi ve kapitalizm üzerine bir analiz için bkz. Altan (1994:58-80).

fabrikaları hep Osmanlı Devleti'nin malıdır. Hâlbuki, Avrupa'da üretim aracının sahibi aristokratlardır. Dolayısıyla Batıdaki bildik gelişmelerin Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkmaması anlamlıdır.

Bu noktada üstünde durulması gereken bir konu da Osmanlı-Türk insanınca ticaretin hor görülmesi ve ülke içi ve dışındaki ticarî faaliyetlerin gayrimüslimlerin eline geçmesine gönüllü olarak izin verilmesi yönündeki yaygın kanaattir. Osmanlı somut gerçeğinin ticarî faaliyetlere duyarsızlığına ilişkin Sayar (1986:118)'ın R.Mantran'dan aktardığı şu bölüm dikkat çekicidir: "... Türk, düşmanının ayağına, hatta barış hâlinde olduğu düşmanının ayağına mal satmaya gidecek kadar alçalmaz. Osmanlı zihniyeti içinde kâfir onun ülkesinde ticaret yapabilmek için yalvarmakta ve Türk yüceliği içinde ona bu işi yapabilmek için izin vermektedir."

18.yüzyılda uzun süre İstanbul'da İsveç elçiliğinde çalışan D'Ohsson (Tarihsiz:131-132)'un Osmanlı Devleti'nde ticaretle ilgili gözlemleri hem bu görüşleri hem de Osmanlı-Türk insanına ilişkin yukarıdaki ifadeleri teyit eder mahiyettedir: "...Bütün bu ticarî hareketlerde her şey basitleştirilmiş durumdadır. Tüccarların bütün yaptığı, aldıkları veya sattıkları şeyin listesini yapmak, karşılığını da para veya mal olarak ödemekten ibarettir... Poliş hakkında kifayetsiz bilgileri vardır. Deniz sigortacılığı hakkında da hiçbir şey bilmezler. Bütün yollamalar Allah adına yapılır. Yollanan şey hedefe ulaşsa da, yolda batsa da hadise Allah'ın takdiri olarak kabul edilir ve kadere boyun eğilir." Türklerin yabancı ülkelere yerleşmemesi, oralarda ticaret yapmamaları da ilginçtir (D'Ohsson, tarihsiz:135-136): "Dış ticaret hemen hemen tamamen yabancıların elindedir... Müslümanı yabancı ülkelerde yerleşmekten alıkoyan bir başka nokta daha vardır: Hürriyetini ve servetini ecnebi milletler arasında tehlikeye sokmak istemez. Oralarda insan haklarına yeteri kadar riayet edilmediğinden korkar. Üstelik orada kendi milletinden insanlar da yoktur. O hâlde kendi memleketinde olduğu gibi onu haksızlıklardan koruyacak bir makam yok demektir. Bu bakımdan ticaret maksadıyla imparatorluğun topraklarından çıkıp da komşu ülkelere giden, sınırlara en yakın şehirlerde bir süre kalan Müslüman'a ender rastlanır."

Genel olarak bir İslâm devleti olarak kabul edilen Osmanlı İmparatorluğu açısından bu durum çok da anlaşılır değildir. Bizzat İslâm Peygamberi ticaretle uğraşmış, söz ve davranışlarıyla ticareti teşvik etmiştir. Kur'an da, Allah'ı anmaktan alıkoymadığı sürece ticaret ve alım-satıma bir yasaklama getirmiş değildir. Hatta, Arslan (2003)'a göre, Weber'in kapitalizmi geliştirecek bir dinî sistem olarak olumladığı Protestanlığın³ özellikleri İslâmiyet'in teolojisinde mevcuttur. Yani, zaten peygamberi tüccar olan bir din ve hukuk devletine yakın idealler taşıyan bir kutsal kitap söz konusudur. Bunun yanında, ruhban sınıfının olmadığı, Tanrı'yla insan arasındaki ilişkiyi sadece insana bırakan bir bireycilik de bu altyapıyı daha net olarak ortaya çıkarmaktadır. Hâlbuki, 19.yüzyıl İslâm dünyasına bakıldığında, ciddi bir atalet içinde tarikat ve şeyhlerin "bir lokma bir hırka" felsefesini benimsemiş, Kur'an mesajıyla hiç de bağdaşmayan bir toplum göze çarpmaktadır. Toprak da

3 Protestan ahlâkı, kapitalizm ve girişimcilik ilişkileri ile İslâmiyet'in ticaret ve girişimciliğe bakışı konusunda uzun ve detaylı tartışmalar süregelmiştir. Bu konuda bazı karşılaştırmalı bilgiler için bkz. Weber (1999); Bozkurt, (2000); Arslan, (2001:30-35), Özel (1994:157 vd); Erdoğan (1998:163-186).

(1995:162), kitabının ekinde aktardığı "Ticaret ve Nasip" başlıklı bölümde ticarete yönelen bazı Türklerin iktisadî faaliyetleri karşısında telâşa düşen Rumlara daha üst mevkiideki bir Rum'un "*Merak etmesinler, Türkler 'gelgeçtir'ler; başladıkları şeyde sebat edemezler. Azıcık sabretsinler. Gine kârları, kazançları eskisi gibi olacak, altı aya kalmaz bu buhran bitecek*" şeklinde haber gönderdiğini aktarır. Öte yandan Buğra (1997:64), Osmanlı araştırmalarında son derece yaygın olan, Müslümanların ticarî faaliyete katılmadıkları ya da sınırlı katıldıkları görüşünün tersi bazı bulguları aktarırken, Müslümanların ticarî hayattan uzaklığının kültürel sebeplere dayalı açıklamasının sağlam temellere oturmadığı görüşündedir. Elbette, tüm bunlar Osmanlı-Türk insanının hiç ticaretle uğraşmadığı, bu faaliyetlerin tümüyle gayrimüslim teba tarafından yürütüldüğü anlamına gelmez. Ancak, nispi olarak bakıldığında, ticarî faaliyetlerde azınlıkların ağırlığı açıkça görülmektedir.

Osmanlı-Türk toplumunun yukarıda kısaca verilen yapısı, aslında özel girişim eksikliği ve memurluğa eğilimi de bir ölçüde açıklamaktadır. Sultana "ait" kapı halkı ve idarî kapı halklarının zaman içinde memurlaşması ve ticaretin büyük ölçüde azınlıklarca yürütülmesi, özellikle 18. ve 19. yüzyıllardaki batı ile ilişkiler çerçevesinde ele alınmalıdır. Göçek, (1999) batıyla savaş ve ticaret yoluyla temas sonucu Osmanlı toplumsal yapısının bürokratik burjuvazi ve ticaret burjuvazisini doğuracak şekilde değiştiğini belirtir. Buna göre (Göçek,1999; Keyder,1993), idarî kapı halklarının gücüne karşı sultanın Batı tipi bir eğitimi öne sürmesi, bu eğitimle donanan Osmanlı aydın ve bürokratlarının daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin de doğuşuna imkân verecek bir bürokratik burjuvazi oluşturmasına sebep olmuştur. Osmanlı toplumunun etnik ve dinsel tabakalaşması da bu dönemde azınlıkların hâkimiyetinde bir ticaret burjuvazisi doğurmuştur. Milliyetçilik hareketlerinin hız kazanması ise bu burjuvazinin zayıflayıp zamanla yok olması ve kozmopolit Osmanlı İmparatorluğu'nun homojen bir ulus devlete dönüşmesine neden olmuştur. Kemal Karpat (2002: 111-112) da, 19.yüzyılda devlet hizmetinin Müslümanlar arasında daha yüksek bir makama gidebilmenin başlıca yolu olduğunu söyler. 1856'dan sonra sayısı artan devlet memuriyetleri, hacmi durmaksızın büyüyen, çeşitli alt gruplara bölünen ve bu arada politize olan bürokrasinin, geleneksel loncaların, eski zenaatlerin ve vakıfların çözülmesi ile meslekî yükselme ve profesyonelleşme, gelir artışı sınırlanan Müslümanlar arasında revaçta olmaya başlamıştır.

Türk sanayisinin kapitalizme ulaşmasını engelleyen bir unsur olarak lonca sistemine de atıf yapmak mümkündür. Emek talep ve arz yapısını tamamen statik bir ekonomi içinde kontrol ettiğinden, serbest rekabet imkânını ortadan kaldıran Lonca sistemi –narh yoluyla- fiyat üzerinde de serbest rekabet imkânını ortadan kaldırmıştır. Arslan (2003:101)'a göre, söz konusu sistem karşılarında burjuva sınıfı olmayan loncaların istedikleri gibi at koşturabilmesine neden olmuştur. Hatta, 19.yüzyılda Ankara'da İngiliz ortaklığıyla kurulmuş olan bir tiftik fabrikasının loncalar tarafından yakılarak ortadan kaldırıldığı aktarılmaktadır. Neticede, Loncalar ve gerisindeki ahilik teşkilâtı belli bir esnaf ve ticaret ahlâkının ortaya çıkmasında önemli rol oynamakla birlikte, sanayinin gelişimine de engel olmuştur. Loncaların bu etkili faaliyetlerinde, burjuva sınıfının gelişmemiş olmasının da etkisi vardır. Findley (1996:47) de, özellikle 19.yüzyılda esnaf loncaları ve tarikatlara dayalı modelin

• Türkiye'de Girişimcilik ve Memurluk Üzerine Mustafa Suphi ve Prens Sabahattin'den Mülhem Bir Analiz

kilit unsurları olarak kullanılan özel terimler ile çırak-kalfa-usta biçimindeki üç kademeli hiyerarşik kalıba değinerek, okul ve devlet daireleri de dahil birçok toplumsal kuruluştaki Müslüman Osmanlı toplumunun ahengini belirleyen tasavvufi bilginin etkisindeki lonca ve tarikat modelinin ortaya çıktığından söz eder. Bu durumu da Tanpınar (2002)'in, Osmanlı'nın yok oluşu ve Cumhuriyetin çocukluk hastalıklarını incelediği *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* romanıyla örneklendirir. Romandaki "Enstitü", aslında, Ahmed Zamani adlı hayali bir şeyhin himayesiyle derviş çevresine, kahramanın çocukluğunda çıraklığını yaptığı saatçi Nuri Efendi aracılığıyla da çarşıya bağlanan bir devlet dairesidir.⁴

Osmanlı burjuvazisinin oluşmasını engelleyen muhafazakâr yapı analizlerini madalyonun sadece bir yüzü olarak gören Özel (1994:53), ticaret alanındaki gelişmelerin, servetin asıl kaynağının toprak olduğu bir dünyada servet peşinde koşmanın ve bu şekilde ayrı ve güçlü bir toplum tabakası oluşturmanın tek açıklaması olamayacağı görüşündedir.⁵ Burjuvazinin sadece ticarî alanda aranması yerine, kırsal alandaki serüvene de dikkat çeken Özel, klâsik kapitalizmin temel örneği İngiltere ile modern kapitalizmin tek örneği Japonya'nın köylerdeki servet birikimi üzerinde yükseldiğini öne sürer. Öte yandan, Türkiye'de merkezi otoritenin kurallarına karşı çıkabilecek, bağımsız toprak sahibi bir sınıfın olmaması ülkede demokrasinin çok gecikmeli ve hastalıklı bir şekilde ortaya çıkmasının da açıklamalarından biri olarak görülmektedir (Haşlak, 1998:124).

Neticede, gerek anılan esnaf gelenekleri, tarikatlar ve ahlâkî yapı, gerekse sosyal ve hukukî yapı, tımar sistemi olsun, bir şekilde Müslüman bir girişimci sınıfın ortaya çıkmasını engellemiştir. Bu durum, özellikle 19.yüzyılın ikinci yarısı ve 20.yüzyılın başlarında ülke içinde çeşitli tepkilerin de doğmasına sebep olmuştur. Toprak (1995:2), Liberal Jön Türk hareketini Osmanlı Devlet geleneğine bir başkaldırı olarak tanımlarken, asırlardır süregelen devlet müdahalesi, narh, tarife, imtiyaz, berat vb. ticarî ve iktisadî faaliyetleri kısıtlayıcı yöntemler ile rüşvet, iltimas gibi devlet yönetimindeki devlet yönetimindeki yolsuzlukların liberal devlet özlemine pekiştirdiğini ve aydın çevrede Osmanlı Devlet geleneğinin kısır döngüsü çözülmedikçe iktisadî yaşamda önemli atılımların gerçekleşmeyeceği inancının yaygınlaştığını belirtir. Nitekim, iktidarı ele geçirdikten sonra gerçekleştirmeye çalıştıkları birçok faaliyette İttihat ve Terakki bu düsturla hareket etmeye çalışmıştır. Memur tenkikatları, sanayiye teşvik kanunları, gayrimüslimlerin aleyhine bazı uygulamaların temelinde millî burjuvazi oluşturma çabalarının etkisi büyüktür.

3. Tanzimat Sonrasında Bürokrasi, Memurlar ve Özel Teşebbüs

Günümüze kadar intikal eden bürokratik yapı, temelde, Tanzimat sonrası merkezîyetçi politikalarla yakından ilişkilidir (Özdemir, 2001; Solakoğlu, 1994; Sen-

4 Burada, Osmanlı'nın son döneminde bir girişimci, Yafes Çelebi'nin yenilikçi icatlarına patent almak için devlet daireleriyle giriştiği mücadeleyi aktaran İhsan Oktay Anar'ın *Kitab-ül Hiye'l*indeki benzer ilişkiler yumağını hatırlamak yerinde olur (Anar, 1997).

5 Osmanlı'nın toplum yapısı, toprak sorunu ve mülkiyet yapısı ile ilgili detaylı analizler için bkz. Divitçioğlu (1981:45-106); Doğan (1989).

cer,1984; Reyhan,1998). Merkezî idarenin her işi yürütmeye çalışması hem memur sayısının sürekli artması hem de ağır bir kırtasiyecilik mekanizmayı beraberinde getirmiştir. Bu yapı ise daha sonra günümüze kadar devam edecek şikâyet ve problemlerin kaynağı olarak eleştirilerin odak noktasına yerleşecektir. Meselâ, ilk romancı ve iktisatçılarımızdan Ahmet Mithat Efendi (1997:196-198)'nin şu ifadeleri aradan geçen 150 senede pek fazla bir yapı ve zihniyet değişikliği olmadığını göstermesi açısından manidardır:

“Bizim İstanbul’umuzda teşebbüs-i şahsî ve ticaret fikirleri henüz uyanmamıştır. Kibardan hiç kimse kesb ü kâra heves etmiyor... Herkesin gözü devlet memuriyetine dikilmiş. Ondan başka medarı maişet bilinmiyor. Hâlbuki hazine-i devlet yalnız geçinmeleri için oraya göz dikenleri ne ile doyuracak? Varidatla değil mi? O varidatı ziraat ve sanayi ve çobanlık ve ticaret hasıl etmeyecek mi? Bunlar zuafa ve mesakinin ellerinde buldukça hazineye getirecekleri varidat dahi zaifane, miskinane bir suretten ayırlamaz. Düşününüz oğlum, düşününüz! Bir bölük zuafanın bir bölük akuyıyı bahtiyarane besleyebilmesi kabil midir?

...Ama bana memuriyet teklifi zaten muhtacini için dereci kafiyede olmayan ekmekten bir lokmasını da bana sadaka etmek hükmünde buldukça, kendimi de devlet üzerine niçin yük edeyim? ...Ben er olayım da kendi başımın çaresini göreyim. Kendi gayretim, kendi ihtiyacıma kifayet edebilsin...”

Ahmet Mithat Efendi'nin bu şikâyetleri çok daha sonra Orhan Pamuk'un *Cevdet Bey ve Oğulları* romanında yeniden analize tâbi tutulmuştur. Özel'e göre (1994:184), Kemal Tahir'den Adalet Ağaoğlu'na kadar pek çok romancımız iktisatçı ve iş adamı portresi çizmekle birlikte, Orhan Pamuk, gerçek anlamda bir müteşebbis Türk insanı tartışmasını romanına taşımıştır. Baştürk (2003) de, adı geçen romandaki iki kardeş arasındaki düşünsel eğilimlerin farklılığının Türk Modernleşme hareketinin önemli çatışmalarından birisini yansıttığını belirtir. Zira, Cevdet Bey'in gözünde ağabeyi, sorumluluktan kaçan sorumsuz, dik başlı ve bozguncu iken; Nusret ise, kardeşinin yaptığı işi küçümseyerek onu paradan başka bir şey düşünmeyen zayıf biri olarak görür. Yazar, Batının modern/endüstriyel toplumunun alamet-i farikası sayılan sermaye sahiplerinin nasıl olup da Türkiye'de modernleştirici unsurları temsil edenler tarafından “çıkarıcılar” olarak algılandığını ve yine Batı dünyasında modern düşüncenin belirleyici aktörlerinden biri olan girişimcilerin Türkiye'de kamusal hayat ile ilgili tartışmalara nasıl kayıtsız kalabildiğini sorgular.

Memurluk ve serbest teşebbüs konularında özellikle İkinci Meşrutiyet dönemi sonrasında yoğun şekilde yazılara rastlanır. Biraz ileride bu konuda en önemli görüşleri ortaya koyan Prens Sabahattin zaten anılacaktır. Ancak, dönemin ders kitapları ile ilgili yapılan bir çalışmada da, bu dönemde tutarlı olarak serbest teşebbüsün desteklendiği, memurluğun ise kötülendiği okuma metinlerinden örnekler verilmektedir (Doğan, 1994:94 vd). Meselâ, bir ders kitabından ülkenin geri kalmışlığı konusunda çocuklarını memurluğa iten aileler suçlanarak *“Evlâdım çalış adam ol; oku yaz; sonra da kendi ekmeğini kendin kazan”* denmesi gerekirken, ailelerin *“Evlâdım oku, yaz da memur ol; zabita ol; şu kadar maaş al”* diyerek çocuklarının kafalarını “boş ve cahilane” fikirlerle doldurdukları aktarılır. Namık Kemal de (Özdemir, 2000:147), *“Memur olmak bize ne fayda sağladı? Biz sıkıntı-*

lar içindeyken Hristiyanlar sanat ve ticaretle uğraşıp Avrupa seviyesine geldiler” diyerek yakınmaktadır. Gerçekten de, II.Meşrutiyet Osmanlı devlet anlayışına yeni bir boyut kazandırmıştır. Toprak (1995:2)'a göre, II.Meşrutiyetle birlikte İttihatçı çevrede “malî” devlet yerine, “iktisadî” devlet görüşü belirginleşmiş; ulusal devletin temel işlevinin iktisadî yapıyı güçlendirmek, bireye girişim ortamı hazırlamak, halkın vergi ödeme gücünü arttırarak devlete dolaylı yoldan gelir sağlamak olduğu yönünde bir kanaat zihinlere hâkim olmuştur. Yani, kapıkulu geleneği yerine bireycilik, çağdaş toplumun temel felsefesi olarak devlete karşı bireyin savunulması gerektiği ileri sürülüyordu. “Teşebbüs-i Şahsi” artık Osmanlı toplumunun hayat felsefesini oluşturacaktır.

Yeni bir döneme geçiş sürecinde de memurluk konusu liberal görüş ile asker-sivil bürokrasi arasında tartışma konusu olmuştur. Kurtuluş Savaşı sırasında Mustafa Kemal'in Meclis'e sunduğu “Halkçılık Programı” üzerine bir konuşma yapan İsmail Suphi Bey'in halkın bizzat memleket meselelerine katılımı konusunda yaptığı uzun konuşmanın memurluk ve memurların halk tarafından seçilmesiyle ilgili şu ifadeleri dikkat çekicidir (Köker,1995:141):

“Memurin sınıfı bu memlekette kendilerinin âdeta idareye mintarafilla müekkel olduklarına kani idiler ve köylünün üzerinde kendilerinin bir hakkı amiriyet sahibi olduklarını, bu olmazsa memleketin idare edilemeyeceğini her zaman söylemişlerdi. Binaenaleyh efendiler, sınıfı münevver azlığıyla, memleketi anlamaması ne kadar kabahatli ise, memurin sınıfı kendilerini bu memlekette teşhire kadar gitmeyelim- bu memleketin sırtından geçinmek suretiyle hareket ederek çok hata etmişlerdir.

...Binaenaleyh Encümen vilayetlerde memurinin mahallerince halk tarafından intihap edilmesini ve bu suretle halkın doğrudan doğruya kendi işini kendi görmesi esasını kabul etmiştir. Eğer encümenin kabul ettiği mevaddı kabul ederseniz bade ma vilâyetlerde hâkim, amir, cebbar bir nahiye müdürü, cebbar bir mutasarrıf, cebbar bir vali bulamayacaksınız. Bundan sonra vilâyet memurları, o vilâyet halkının mahsulü intihabı olan o vilâyet halkıyla hüsnü suretle geçinmeğe mecbur olan adamlardır.”

Yani, halk ektiğini biçecek, iyi seçim yapmışsa işlerini iyi memurlar görecek, aksi taktirde, zaman içinde, tecrübe kazanacaktır. Bir tür doğrudan demokrasi önerisi içeren teklifin sahibi İsmail Suphi Bey'e göre, bu, mutlaka başlanması gereken, gecikmiş bir uygulamadır. Memurların seçimle gelip, yine seçmenlerce azledilmesi yönündeki bu düşünceler Anadolu eşrafı ve bir kısım liberal aydın tarafından memur otokrasisine karşı bir silâh olarak düşünülmüş, ancak bu görüşü savunanlar tavrını Batılılaşmadan yana koymuş sivil-asker bürokrasisi karşısında başarılı olamamıştır (Sevil, 1999:120). Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyetin ilk yıllarındaki tabloyu yansıtan bir “memurluk” tanımı da Kemal Tahir'e aittir (Dosdoğru, 1974:157):

“Memurluğun zagonu, bildiğin alıcı kuş zagonudur ve de bildiğin bozkurt zagonudur. Gücü yetesiye çarpacak, gücü yetesiye boğacaktır. Canavar kısmı sürüye dalınca karnını doyurup savuşur mu? Hayır, çenesi katılıp kalasıya kadar boğar... Memurluk bu hesaptır aslanım. Hep bana denilecektir. Bunu başaramadın mı zagon bozulur ki, gayet korkulu bozulur. (Büyük Mal)” Çelik (1994)'in Davison'dan

yaptığı şu aktarma da dönemin bürokrasi ve memurluk anlayışını gösterir: “Avrupa’ya aşinalık seviyeleri ne olursa olsun memurların bazıları ehliyetli ve gayretli idiler. Fakat çoğunluk için bunu söylemek mümkün değildir. Çoğu, herkese yetmesi imkânsız olan arpalıklar peşindeydi. Tahminen İstanbul nüfusunun yarısı şu veya bu yolla devletin sırtından geçiniyordu. Gerek İstanbul’da gerekse diğer merkezî vilâyetlerde memurların çoğunluğu Paşalara yakınlıkları sayesinde iyi bir konna gelebileceklerini umuyorlardı. Üst düzey yöneticilerinin bekleme salonlarını dolduran akraba ve parazitlerden oluşan kalabalıklar, Osmanlı yönetiminin kayırmacılık, verimsizlik ve rüşvete yol açan felâketlerinden biri idi.”

Osmanlı Devleti’nin bürokrasi mirası büyük ölçüde yeni kurulan devlete intikal ettiğinden, memurluk ve özel teşebbüs konularındaki tartışma ve düzenleme çabalarının da sürdüğü görülecektir. Yeni kurulan devlet, Batılılaşmayı hedef alan bir toplumsal yapı oluşturma gayretindedir. Batılılaşma hedefine ulaşmada en önemli görev ise, Osmanlı’dan devralınmakla birlikte, ıslahı gerektiği düşünülen, devleti yönetme geleneğine sahip bürokrasiye düşmektedir. Sevil (1999:126)’e göre, 1930’larda Mustafa Kemal genel Cumhuriyet manzarasından pek de memnun değildir. Fethi Okyar’ın hatıralarından yaptığı bir alıntıya göre, kendisi o dönemi “bugünkü manzaramız aşağı yukarı bir diktatör manzarasıdır... ve ben öldükten sonra arkamda kalacak müessese bir istibdat müessesesidir” şeklinde tanımlamaktadır. Yine, Sevil (1999:127), o dönemde bürokrasi ile CHP bütünleşmesi ve bürokrasinin gücünü belirtmek için Hasan Rıza Soyak’ın hatıralarından şu alıntıya yer verir: “...bir gün kendisine hemen hepsi CHF’nin lehine olarak gelen seçim haberlerini arz ettiğim sırada bana ‘Hangi fırka kazanıyor?’ diye sormuş; ‘Tâbiî bizim fırka Paşam’ cevabını vermiştim... (O) gülmüş: ‘Hayır efendim... kazanan idare firkaşadır çocuk!... Yani jandarma, polis, nahiye müdürü, kaymakam ve valiler...”

Üretim araçlarının Osmanlı’dan itibaren ağırlıklı olarak devlet ve bürokrasiye ait olması, Arslan (2003:103)’a göre, bu kesimin iktisadî bir sınıfa dönüşmesi ve bir devlet-millet geleneği olarak sürmesiyle sonuçlanmıştır. Ortada girişimci bir sınıf olmadığından, iktisadî faaliyetler mecburen devlet tarafından yerine getirilecektir. Devlet de bu işi bürokrasi aracılığıyla yapacağından, KİT’lerin yöneticileri de ister istemez bürokratlar olacaktır. İkinci Meşrutiyet sonrasında İttihat ve Terakki dönemi ile Cumhuriyetin ilk yıllarında ve daha sonra Demokrat Partili yıllarda Türkiye’de bürokrasi dışında girişimci bir sınıfın oluşması yönündeki çabalar ve bu süreçte devletin rolü birçok eserde detaylı olarak ele alınmıştır (Buğra,1997; Arslan 2003; Özel, 1994, Keyder, 1993). 19. yüzyılda Avrupa’dakine benzer bir burjuva sınıfı oluşturma ihtiyacı ortaya çıktığında, Özel’in deyişiyle (1994:57), bu sınıf tıpkı bir sera bitkisi gibi devlet eliyle yetiştirilmeye çalışılmıştır. Özel, ayrıca, Tanzimat sonrası Müslüman ahalinin zenginliğe karşı bir tutum içinde olmasını sırtını devlete dayamış komprador bir zümrenin meşruiyet kazanamamış olmasına da bağlar. Buğra (1997:81) ve Arslan (2003) ise, devlet-özel sektör ilişkisinde İttihatçılar ile Cumhuriyet arasındaki bazı paralelliklere vurgu yaparlar. Buna göre, Cumhuriyet döneminde öncelikle politik güç odaklarıyla olan ilişkisi bağlamında tanımlanan bir girişimci sınıf oluşmaktadır. Tamamen devlete sadakat kapsamında kurulan bu ilişkiler sağlam hukukî dayanaklardan da büyük ölçüde yoksundur. Buğra’ya göre,

yeni palazlanan girişimci sınıfın başarısı gayrimüslimlerin yerlerinden edilmesi, hatta mülksüzleştirilmesi çabalarıyla ilişkilidir. Arslan (2003), İttihatçılar dönemindeki Ermeni tehciri sonrasında Ermenilerin mülklerinin Türklere geçmesi için yasal zemin hazırlandığına ve Saracoğlu dönemindeki varlık vergisine dikkat çekerek, Türk müteşebbis oluşturma çabalarının arka plânına vurgu yapar.

1930'lardan itibaren özel girişim yerine devletçiliğin öne çıkmasıyla durumda bazı değişmeler olduğu görülür. *Kadro* yazarlarından Vedat Nedim (1932:15)'in tarifleriyle, Türk devletçiliği bireyin mülkiyet ve tasarruf hakkını tanımakla birlikte, bu hakların kayıtsız şartsız kullanımının "millet ve devletin yüksek menfaatleri" ile uyumlu olmasını gerektirir. "Tearuz vaki olduğunda" ise, devlet bireyin mülkiyet hakkını milletin menfaatleri ile uyumlu hâle getirmek için gereken tedbirleri alacaktır. Özel teşebbüsün başarısızlığı ve devletin bu işleri yüklenmesinin gereği üzerine yazdığı bir başka makalede Vedat Nedim şu satırlara yer verir (1933:16):

"*Hususî teşebbüs lehine yapılan himaye ve teşvik tecrübelerinden lâzım gelen dersi çıkararak*" sanayileşmenin ancak devlet eliyle olabileceğini belirtir: "*Hususî teşebbüsün ziraat, sanayi ve ticaret sahalarındaki bu kısır vaziyetini gördükten sonra, hâlâ onun yaratıcı kudretine inanmamıza imkân var mı? Hayır...Hususî teşebbüsün millî iktisadîyatımızda kurucu ve kurtarıcı bir rol oynayabileceğine, böyle bir mucizeye inanmıyoruz.*" Benzer ifadeleri Kemalizm ideolojisinin mimarlarından Tekin Alp (1998:226)'te de bulmak mümkündür: "...Oysa Türkiye için durum böyle değildir... Türk özel girişimi yabancı kapitalizmin boyunduruğu altından başını kaldıracak ve bağımsızlığına kavuşmayı umabilecek miydi? Çankaya'daki gerçekçi ve bilimsel kafa böyle düşlere kendini kaptıramazdı: Yeni Türkiye'nin ekonomik bir devrime gereksinimi olduğunu kabul etmekte bir saniye duraksama göstermedi. Devrim ise özel girişim ile, materyalist, bencil ve hesapçı bireyle yapılamaz. Ekonomik devrim ancak siyasal ve toplumsal devrimleri gerçekleştiren aynı büyük güçle ulus ve toplum gücü ile oluşturulabilirdi."

Cumhuriyet'in kurulmasını izleyen dönemle ilgili yabancı bir raporda özel teşebbüs ve memurluk konusunda bazı analizler yer alır. Cumhuriyet'in kurulması sonrasında 1940'lı yıllara kadar geçen dönemi detaylı olarak inceleyen Max Thornburg (Tarihsiz:34)'un⁶ hazırladığı raporda, 1927 Sanayii Teşvik Kanunu'ndan sonra ticaret politikaları kapsamında eğitilen ve sanayide çalışmaları için ordudan terhis edilen kimselerin durumu şu şekilde ifade edilmektedir:

"...*Meslekî bir yetişme devresi geçirmiş kimseler sanayide yer almak için ordudan terhis edildiler. Bunlar ve diğer Türk mütehasısları için mevcut imkân ve fırsatları artırmak maksadıyla mühendislik ve diğer ihtisas mevuklerinde yabancıla-*

6 Feroz Ahmad (1996:127)'a göre, 1948 yılında Türkiye Ekonomisi üzerine bir araştırma yapan Max W.Thornburg'un bu faaliyeti Marshall Yardımı programı sonrasında Türkiye'nin ABD'ye daha fazla yakınlık göstermesi sürecinin bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. O dönemde iç rejimin ekonomik yardımı gerçekleştirilmesini için "ABD'nin daha fazla hoşuna gitmeye çalışması gerektiği" inancına sahip olduğu ileri sürülmektedir. Ahmad, California Standard Oil Company mühendisler kurulu başkanı, ABD Dışişleri Bakanlığı petrol danışmanı olan ve 1956 yılında Menderes'e ekonomi danışmanlığı da yapan Thornburg'un "devletçiliğe son verilip serbest girişimden yana olmanın Amerikan yardımının ön koşulu olması gerektiği" inancını bu noktada anlamlı bulur. Öte yandan, daha sonra Türkçe'ye tercüme edilip kitap hâlinde basılan Thornburg'un bu çalışmasının Cumhuriyet sonrası Türkiye'nin kapsamlı bir analizi olması açısından önem taşıdığı kanaatindeyiz.

rın kullanılmasına karşı tahditler konuldu. Maalesef ordudan bırakılanlar daha tehlikeli hususî teşebbüslere atılmak yerine süratle büyüyüp genişleyen hükümet bürolarında mevkiler sağlamak kaygusuna düştüler. Bu onlara daha cazip geldi. Bunun neticesi olarak bilhassa bu safhada çok kıymetli olacak olan büyük yabancı tecrübelerden Türkiye mahrum kalmış oldu.”

Aynı raporda 1930'larda hâkim devletçilik anlayışı analiz edilirken, Batının sanayileşmesinde önemli rol oynayan girişimciliğin Türkiye'deki durumuna da dikkat çekilmiş, “hususî teşebbüsün Türkiye'ye sağlayacağı faydaları mülâhaza ederken, sadece fert muamelesi gören Türk vatandaşlarının yaratıcı kabiliyetlerini inkişaf ettirmek hususunda her türlü imkândan mahrum oldukları” sonucuna ulaşılmıştır. O dönemde ülke genelinde hâkim olan yönetim yapısı raporda şu şekilde tasvir edilmektedir (Thornburg, tarihsiz:44-45):

“İnkılabı yapanlar ve şimdi memleketi idare etmekte olanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda hâkim sınıfı temsil etmiş olan ailelerden yetişmedir...İçlerinden çoğu iş hayatı veya ticaretle asla meşgul olmamış[lardır]; resmî askeri ve toprak sahibi bir oligarşidirler. Hususî işlerin ve maliyenin büyük kısmını idare eden Rum ve Ermenilere yabancı ve arzu edilmeyen unsurlar gözüyle bakarlar. Köylüler ise onlardan derin bir uçurumla ayrılmıştır...Hatırı sayılır bir hususî teşebbüsün gelişmesine imkân verilseydi eskisinden çok daha kuvvetli ve müreffeh büyük bir orta sınıf meydana çıkacaktı...Baştakiler, serbest teşebbüs ve hakikî demokrasi şartlarının mevcut olduğu bir cemiyetin sağlayacağı faydaları hiç anlayamamış ve farkında olmadan bunun gelişmesini kolaylaştırmayı ihmal etmişlerdir... Türk hükümet dairelerinin ve çeşitli teşebbüslerin nüfuzlu kimselerden memurlarla haddinden fazla dolup taşmasının, Batı demokrasilerinde cari mahut yağmacılık sistemiyle münasebeti yoktur. Buna şüpheli bir medenî ahlâklılık eseri nazarıyla da bakılamaz. Devlet memurluklarını asırlardan beri kendilerine mahsus bir imtiyaz olarak telâkki edegelen hâkim sınıfa mensup ailelerin bir itiyadı nazarıyla bakmak daha yerinde olur.”

Cumhuriyet döneminde devlet memurluğunun toplumu kontrol altında tutmanın bir aracı olduğu görülmektedir. Öğün (1995:36)'e göre, “Türkiye'de siyasal kültürel bölünmenin bir ayağı, tarihsel kökleri Enderun ocaklarındaki toplumsallaştırmalara kadar uzanan, daha sonra Bab-ı Ali ofislerine ve paşa konaklarına taşınan ve oradan da Cumhuriyet kadrolarına intikal eden ‘devlet maslahatı’ güden seçkin bir merkez kültürüdür.” II.Abdülhamit döneminde “baba” devlet kontrolü sağlarken, Cumhuriyet, kalabalık ve “muteber” memur ordusuyla bu ilişkiyi sürdürmüştür. Günümüzde “devlet-yurttaş” ilişkisi de benzer bir çizgide sürmektedir.

4. Mustafa Suphi ve “Memurculuk” Makalesi

1883 yılında Giresun'da doğan Mustafa Suphi Bey'in ünü Türkiye Komünist Partisi'nin kurucularından olmasından kaynaklanmaktadır. Bu çalışmada kendisinin sosyalist görüşleri benimsemeden önceki yazıları arasında yer alan bir makalesi çerçevesinde değerlendirmeler yapılacaktır. Mustafa Suphi'nin Paris'te iken *Servet-i Fünun* dergisinde yayınladığı “Memurculuk” adlı makalesi, yeni Maliye Bakanı Hakkı Rıfat Bey'in bakanlıkça bazı düzenlemelere gidilmesi, özellikle de kalaba-

lık memur sayısının azaltılması yönündeki gayretleri üzerine kaleme alınmıştır. Gereksiz memuriyet ve fazla maaşların hâkim olduğu kabuslu ve “uğursuz” günlerden bahisle Mustafa Suphi (1989:57 vd) fikirlerini şöyle açıklar:

“...Oysa istibdad dönemine ilişkin o kabuslu zamanlarda, maliye bakanlığını, yalnız maliye bakanlığını değil bütün toplumsal çevremizi yaralayan şeyin, bu gereksiz memuriyetler, fazla maaşlar olduğu düşünülmüş müdür?

Evet, o anmak bile istemediğim uğursuz günlerde bütün dikkat ve özenimizle yetiştirdiğimiz evlâtlarımızı, kardeşlerimizi bin türlü dalkavukluklar, alçalmalar sonucunda bir memuriyete “kapılandırarak”, onları belirsiz bir geleceğe karşı ancak bu “toplumsal kapılanma görevi”ni yerine getirecek duruma erdirmek felâketi, bu memurculuk illeti değil midir ki, bizi istibdad boyunduruğuna 30 yıl mahkûm etti. Öyle bir 30 yıl ki, Batı uygarlığının ilerleyişine göre bir yüzyılda giderilmesi zordur.”

Yine o dönem “vatana hizmet” adıyla revaçta olan memuriyet anlayışını eleştirerek konuyu işleyen Mustafa Suphi, vatana hizmet gibi özverilerin memur olmakla değil, bilâkis memurluktan ayrılıp girişimci olmakla mümkün olacağını söyler:

“O acıklı sonuçlar değil midir ki, her türlü insan haklarına sahip olduğumuz bugün bile bütün varlık ve yeteneğini, yaradılıştan gelen tüm saflığını korumuş olan bir toprağa, bir doğal zenginliğe sahipken elimiz boş, karnımız aç, gözümüz hâlâ o bizden aç hükümet sandığında; zayıf bir hayatı, bir memurcu hayatını, böylesine zayıf bir geçim şansını izlemekten vazgeçmiyoruz. Hâlâ maliyede bir mümeyyizlik, defterdarlıkta bir kayıt memurluğu hırsıyla sokaklar dolaşıp kapılar çalıyoruz..

Vatana hizmet etmek, özveride bulunmak, hatta akılcı olmak koşuluyla kurban gitmek, kuşkusuz ki her yüzyılda her toplum tarafından yüceltilmiştir ve yüceltilecektir. Fakat, iddia etmek mümkün müdür ki, bu hizmet, bu özveri yalnız memuriyetle ayakta kalır. Hayır, bugün vatanımızın kurtuluşunu sağlayacak, iktisadî refah ve mutluluktur. Buna en büyük hizmet de kişilerde kendine güveni, kişisel girişimi beslemeye çalışarak vatan ve millete girişimcilik ve etkinlik ruhu vermek olacak; özveri memuriyette değil, memuriyeti, memurculuğu fedada aranacaktır.”

Fransa'daki durumdan bahisle, tarım ve sanayide ilerlemiş, refah içindeki bir toplumun bile memurculukla mücadele etmesini örnek gösteren Mustafa Suphi, “biz ne yapmalıyız” sorusunun cevabını makalesinin sonuç bölümünde şöyle aktarmaktadır (1989:59):

“Maliye Bakanlığı ya da başka bir bakanlık düzenlemelere girişiyor, kimi memurları açığa çıkarıyor. Memurluk hayatları birkaç yılı bulan gençlerimiz için bu bir kazançtır; serbest bir mesleğe, ticarete, tarıma, sanayiye ve güzel sanatlara yönelmeleri, bu yönde çaba harcamaları için bir olanaktır. Hem öyle bir olanak ki kendileri için parlak bir gelecek hazırlayacak, ülkeye büyük verimlilik saplayacaktır. Şunu da bilmelidir ki: Ticaret ve sanayi gibi özel girişimler kimi siyasal özlem ve tutkulara engel değildir. Avrupa parlâmentolarında oldukça ünlü sanatkârlar, ressamlar, heykeltıraşlar, doktorlar ve bankerler büyük hizmetlerde bulunmuşlardır.

Öte yandan memurculuğun yıkılmasını yalnızca gençlerimizin özel girişimciliğe eğilimlerinden beklemek de doğru olmaz. Hükümet tarafından kabul edilecek kimi önemli önlemler de vardır.

Bir kez, memuriyetleri sınıflandırdıktan sonra ilerleme koşullarını saptamak, stajyerlik yöntemini kaldırmakla memuriyete kabul sınavında yararlı olanın kazanması koşulunu koymak, maaşların ortalama bir rahatlıkla geçinilecek ve az bir ihtiyat akçesi edinilebilecek oranı geçmesine özen göstermek gerekir. Bunlardan başka çok önemli, belki en temel önlem de, okullarımızdaki eğitimi, öğretim sistemini amacımıza uydurmak ve geleceğe başka bir unsur yetiştirmektir.

Özetle: Toplumsal ve iktisadî sakıncaları ortada olan bu memurculuk alışkanlığını değiştirmek ve kişisel girişimi arttıracak önlemler ne ise onlara başvurmak, kişiler ve hükümetlerin her birisi için bir vatanseverlik gereği ve görevidir.”

Mustafa Suphi'nin bu yazısı memurluğa karşı özel teşebbüsün özendirilmesi için gereken tedbirlerin alınmasını önermektedir. Bu arada, Mustafa Suphi'nin de faaliyetlerini sonuna kadar desteklediği (İleri,1989:9) ünlü iktisatçı Cavit Bey'in hükümetteki görevi sırasında memurculuğa karşı çeşitli tedbirler aldığı da gözlenmektedir. 31 Mart Olayları'nın ardından asker ve sivil memurlar arasında personel düzenlemesine gidilmiş, Cavit Bey mecliste bu kanunun çıkarma sebebi olarak, halkın memuriyete itibarını törpülemek ve serbest iktisadî hayat ve girişimciliği teşvik etmeyi düşündüklerini belirtmiştir. Ancak, hiç tecrübesi olmayan bu kişilerin aldıkları tazminatlarla yaptıkları ticarî yatırımlarda büyük ölçüde başarısız oldukları da bilinmektedir (Mercan, 1996). Üstelik bu “bir alay aç ve tensikzede” yaratan icraatın ortaya çıktığı bir diğer ve önemli sonuç da, İttihat ve Terakki'nin öteden beri güvensizlikle baktığı Babiali ve devlet bürokrasisine söz verdiği yandaşlarını boş kadrolara yerleştirme fırsatını yakalaması olmuştur (Alkan,1992:117). Elbette, madalyonun bir yüzü olan memur fazlalığının azaltılması bir yana, bu memurların hızla serbest teşebbüse yönelmelerini beklemek fazlaca iyimser bir düşünce olarak görülmelidir. Bu konuda oldukça kapsamlı ve sağlam analizler yapan Prens Sabahattin'e kulak vermek bugün dahi geçerli olan pek çok tespiti görmek açısından önemlidir.

5. Prens Sabahattin: Merkeziyet ve Memurluğa Karşı “Teşebbüs-i Şahsî”

Osmanlı İmparatorluğu'nun karmaşa ile geçen son döneminin önde gelen simalarından biri Sultan Abdülmecit'in torunu, II. Abdülhamit'in yeğeni Prens Sabahattin Bey'dir. Önemli fikirlerinin olmasına ve dönemindeki tartışmalara etkisine rağmen Prens Sabahattin'in bugün hak ettiği ilgiyi gördüğünü söylemek kolay değildir. Genelde Meşrutiyetin çalkantılı dönemini ele alan yakın tarih incelemelerinde temel görüşleri aktarılan Prens Sabahattin'in çok olumlu bir şöhretinin olmadığı öne sürülebilir⁷. Hatta, meşhur olmasını sağlayan ademi merkeziyet görüşünden dolayı siyasî muhaliflerince “bölücü” ve “vatan haini” gibi,⁸ bugün dahi yabancı

7 Şerif Mardin, (1999:287 vd.) Prens Sabahattin'in bazı kesimlerce beğenilmemesini “toplum tabularına” dokunmasına bağlar. Prens Sabahattin'in bu dönemdeki faaliyetleri hakkında belgelerle dayalı bir değerlendirme için bkz. Kansu, (1995:247 vd).

8 Bu konuda dönemin tanıklarından Dr. Rıza Nur'un da gözlemleri bulunmaktadır. Prens Sabahattin'in fikirlerinin muhalifleri karşısındaki üstünlüğü, siyasî alandaki faaliyetlerinin İttihat ve Terakki tarafından nasıl engellendiği, seçimlerde Prens Sabahattin'in fikirlerine halkın ilgisi ve muarızlarınca “hain-i vatan” olarak yaftalanması Rıza Nur'un hatıralarında yer almaktadır. (Rıza Nur, 1967:253.) Öte yandan, Prens

• Türkiye'de Girişimcilik ve Memurluk Üzerine Mustafa Suphi ve Prens Sabahattin'den Mülhem Bir Analiz

olmadığımız ithamlara maruz kaldığı bilinmektedir. Bu çalışma kapsamında, Prens Sabahattin'in "Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet" görüşünün sadece ilk kısmı, yani özel girişimle ilgili fikirleri, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir* adlı kitabı⁹ ve çeşitli izahları¹⁰ çerçevesinde incelenecektir.

Prens Sabahattin'in Türkiye'nin sosyal problemlerine çözüm babında kaleme aldığı ünlü eserinde temel olarak, sosyal yapının detaylı analizi ve hastalıkların doğru teşhisini sosyal bilime dayalı olarak gerçekleştirme gayretinde olduğu görülür. Le Play ve Edmond Demolins'in sosyal bilim yöntemini benimseyen Prens Sabahattin'e göre, toplumların sorunları cemaatçi ya da bireyci yapılardan hangisine mensup olduğunun bilinmesiyle çözülebilecektir. Özellikle, o dönemde ilerleme şartı olarak hüriyet, meşrutiyet, eğitim, ahlâk ve batılılaşma gereğini ileri sürülenlere; sosyal yapının bu sayılanlardan oluşmadığını, aksine, bunların olumlu veya olumsuz tarzda sosyal yapıdan çıktığını belirten Prens'e göre, kamusal hayatı özel hayat üzerinde hâkim kılan cemaatçi yapıda yönetim şekli mutlakiyet, meşrutiyet veya cumhuriyet şekillerinden hangisi olursa olsun sonuç daima aynı olacaktır: "siyasî zorbalık ve sosyal bayağılaşma". Yani, sadece yönetim şeklini ya da kanunları değiştirmekle gerçek özgürlüğe sahip olmak mümkün değildir. Konumuzu da ilgilendiren bir pasajda kendisi şunları ifade etmektedir (2002:16-17):

"... 'Eğer bu yönetim şekli uygulanmış olsaydı, ülke kesinlikle kurtulurdu' iddiasında ısrar ediyorlar. Şart kipiyle ileri sürülen bu iddia aslında sosyal açıdan imkânsız bir istektir. Çünkü meşrutiyetin amacı halkın yönetimi teftiş edebilmesidir. Hâlbuki özel hayatında özgürlük ve yetkinleşme sağlayacak etkin bir üretime, güvenilir bir düzene sahip olamayan ve dolayısıyla kendilerini yönetmekten büsbütün aciz kalmış bireylerden oluşmuş bir toplum, kamusal hayatını nasıl gerçekten kontrol edip yönetebilir? Bir biçimde bunu başarsa bile özel hayatının bütün yetersizliklerini kamusal hayat alanına nakletmekten başka bir şey yapamayan memurlar sınıfını bu yeteneksizlik, bu iktidarsızlık ve bu ahlâkî zaafı kontrol ve teftiş etmekten ne çıkar?"

Kısaca, Prens Sabahattin'e göre, cemaatçi toplumlarda hangi idare tarzı olursa olsun baskıcı; bireyci yapı da özgürlüğe saygılı olduğu için sosyal değişime açık bir nitelik gösterecektir. Meselâ, o dönemde yaygın bir şekilde dile getirilen "İslâm

Sabahattin'in savunduğu program dönem itibarıyla belirli bir seviyeyi temsil etmesine rağmen siyasette iktidar yolunu, hem de iki kere askeri isyan ve komitecilik faaliyetleriyle açmaya kalkışması dikkate değer bulunmaktadır. A.Turan Alkan'a göre, bu durum Osmanlı aydınının savunduklarıyla yaptıkları arasındaki çifte standart uçurumunun tipik bir göstergesidir. (Alkan, 1992: 196.) Selahattin Hillav (1997:381) ise, "toplumbilimde anket ve monografilerle dayanan somut araştırmaların önemi üzerinde durması, siyasal gerçekçilerden ve pratik çözümlerden sıyrılarak bilimsel bir görüşle ülke sorunları üzerinde düşünmeye çalışması ve bir çok konuda haklı çıkması dolayısıyla" kendisinin döneminin en önemli düşünürlerinden biri olarak görüldüğünü belirterek Prens Sabahattin'in resmî siyasal ideoloji tarafından bir kenara itilmesinin de kendisi hakkında değerlendirmeleri engellediğini ifade eder.

9 Prens Sabahattin'in bu eseri yakın zamanda iki ayrı yayınevi tarafından basıldı. 1999 tarihli Ayraç Yayınları baskısı Sabahattin Bey'in "Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet" hakkındaki izahları, İttihat ve Terakki Partisi'ne yazdığı cevaplar ve çeşitli mektupları içermesi açısından daha kapsamlıdır. Kitapta metnin aslına sadık kalmış, eski kelimelerin karşılığı dipnotlar halinde verilmiştir. 2002 yılında Liberte Yayınları'nın bastığı kitap sadece "Türkiye Nasıl Kurtarılabilir" kısmını içermekle birlikte dili de sadeleştirilmiştir.

10 Ahmet Zeki İzgöçer'in hazırladığı metin "İzahlar'ın" günümüz Türkçesine aktarılmış hâlidir. Prens Sabahattin, (1999 b).

ilerlemeye engeldir” görüşüne de bu fikir çerçevesinde itiraz eden Prens Sabahattin (2002:20) ilerlemeye engel olanın “dinimiz değil, sosyal yapımız” olduğunu belirtir.

Cemaatçi yapılara karşı bireyci görüşü savunan Prens Sabahattin, Batının gerçek üstünlüğünün altında yatan sebebin de fikrî, siyasî ve iktisadî görünümeler altında gizli kalan bireyci yapı olduğunu ifade eder. Bu noktada Prens’in analizleri (2002:29-30) girişimcilik ve memurluk açısından hayli çarpıcıdır:

“Gerek köylü, gerekse şehirlî ailelerimiz çocuklarını bağımsız bir hayata hazırlamıyor, özel çalışma ve girişkenliklerine dayanarak yaşamak ve yükselebilmek gücünü veremiyor, tersine çocuklarında hayatın güçlükleriyle baş etmek için daima kendileri dışında başka dayanaklar arama eğilimini oluşturmuyorlar.

Tarımsal, endüstriyel ve ticarî çalışma yürüten aileler meşgul oldukları işe ortak ettikleri çocukları için birer dayanak olabilirler. Fakat kişisel özgürlükten mahrum olan insanlara geçim dayanağı olabilecek daha itibarlı, koruyucu bir topluluk daha var ki, o da devlet!

Kamusal hayatın özel hayata hâkimiyeti üzerine kurulu olan bütün cemaatçi toplumlarda olduğu gibi bizde de resmî işler eskiden beri bağımsız statülerden ve bunu sağlayan üretici çalışmalardan daha fazla itibar görüyor. Daha da fazlası kamusal menfaatlerin yönetimi, bunu elde bulunduranlar için geçim vasıtası oluyor!

Ülkemiz; devletin kurulmasından beri yönetim erkine sahip olmakla yaşamış ve ancak birbirinden görünüşü itibarıyla farklı kesimler yaratmıştır ki, bunun en son örneği içinde bulunduğumuz Tanzimat Devrinin ürünü olan memurlardır.”

Tanzimat’ı da bireyci doğrultuda bir hareket yaratmadığı için eleştiren Prens Sabahattin, (2002:40-41) Tanzimat Hareketinin, esasında, “özel hayatın beslediği egemenlik sahiplerini bir merkeze bağlamaktan ibaret” olduğu düşüncesindedir:

“Bu akım altında ülkede meydana gelecek sosyal örnek memur örneği ve beslenecek sosyal yapı ise devletin cemaatçi yapısıdır. Bu sosyal yapıda birey; geçimini yönetim erkine sahip olmaktan ziyade özgürlükten mahrum kalır. Statülerin ele geçirilmesi için rekabet ve ahlâksız mücadeleler müthiş bir biçimde fırsat bulur...

...Memurluk ise düşünsel analiz ve girişim, özgürlük ve hissî sorumluluk gibi bir devlet adamı için zorunlu olan vasıfların gelişmesine değil, tam tersine yok olmasına sebep olduğu için, bu yol kamusal hayatta da oldukça yetersiz adamlar yetiştiren bir ortam yaratmaktadır. Bu yetersizliği yönetimdeki acizimiz ve doğurduğu bitmeyen musibetler göstermekte!

...Subaylar, hâkimler, mülkiye ve öğretim alanındaki memurların ülkemizdeki statüleri birbirlerinin aynı, bunlar siyasetle ilgilenmesin demek; ülkenin sevk ve idaresi onların eline düşmesin demektir. Hâlbuki kamusal hayatın özel hayata tahakkümü üzerine kurulu olan cemaatçi bir ülkede bu sevk ve idare zorunlu olarak memur sınıfının eline düşüyor. Kamusal hayatın uğursuz tahakkümünden doğan ezilmeler, suiistimaller ve buhranlar ise yine zorunlu olarak çeşitli tepkiler ortaya çıkarmakta ve sosyal yaşamda köklü hiçbir değişim sağlamayan aralıksız siyasî mücadelelere meydan vermektedir.”

Şerif Mardin’e göre, bu dönemde II.Abdülhamit aleyhindeki girişimlerde bir hürriyet teorisine sahip tek kişi, bir dereceye kadar Prens Sabahattin’dir. 19.Yüzyı-

lin sonunda Avrupa'da zayıflayan liberal demokrasinin yerine ikame edilen örgütlenme ideolojisi doğrultusunda, Türkçülüğe, parti örgütlenmesine ve askerî örgütlere daha fazla önem vermeye başlayan İttihat ve Terakki içindeki Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım'ın oluşturduğu Şakir-Nazım grubuna Prens Sabahattin'in bu görüşleri tehlikeli görünmüştü. Şakir-Nazım grubuna tehlikeli ve sorumsuz olarak görünen liberal teoriye göre (Mardin,2001:98-100), "her şeyin devlete bağlı olarak, devletin izniyle ya da devletin baskısıyla yapıldığı bir ülkede kişilerin kişisel yeteneklerini göstermesi mümkün değildi. Hatta o ülkedeki çeşitli birimlerin, grupların da ülkeye bağlanması mümkün değildi. Yapılması gereken, Türkleri memuriyet tutkusundan kurtarmak, kabiliyetlerin gelişmesini sağlamak ve imparatorluğun içindeki alt-din ve kültür gruplarına kendi kimliklerini geliştirecek siyasî imkânları tanımaktı." Yani, Prens Sabahattin'e göre, kalkınma bürokratik bir idareye son vermekle mümkün olacaktır. Teşebbüs-i şahsî konusunu açıkladığı yazısına Kuran-ı Kerimden iki ayetle başlayan Prens Sabahattin (1999 a:71; 1999b: 41 vd.) ana hatlarıyla şu noktaların üzerinde durur:

"Kuran-ı Kerim'de "aleyküm enfüseküm" [siz kendinize bakın, 5/105] ve "leyse li'l-insani illa ma sea" [insana çalışmasından başka bir şey yoktur, 53/39] ayati fahiresiyle kesin olarak varlığına işaret edilen "teşebbüs-i şahsiye" gelince, bu 'bir toplumu meydana getiren fertlerden her birinin hangi cemiyette olursa olsun yaşamak için ailesine, akrabasına, hükümetine dayanacağı yerde doğrudan doğruya kendine güvenmesi, başarısını kendi teşebbüsünde aramasıdır'. Hayat mücadelesinde her gün yapayalnız çalışmaya mecbur olan insanlar elbette yaşadıkça sosyal yeteneklerinin arttığını görürler, biz ise yaşadıkça azaldığını görüyoruz... Çünkü şahsî çıkarlarımızı servetin üç ana kaynağı olan ziraat, sanayi ve ticaretle elde etmek yerine onu baskıda (tahakkümde), zulme alet olmada arıyoruz. Şahsi çalışma ile yaşamak, zenginleşmek için bilgi, tecrübe, gayret, sebat ve ihtiyat gibi bir çok meziyetlere sahip olmak şart. Biz çoğu zaman bunlardan mahrum olduğumuz için, çocukluğumuzdan beri aldığımız terbiye sonucu kazanmadan yaşamak, çalışmadan zenginleşmek istiyor ve bittabi hükümet memurluğuna göz dikiyoruz. Lüzumundan yüz kat fazla memuru olan bir hükümete girmek için tek çare liyakat değil himayedir. Demek ki, daha cemiyete birinci adımı atarken başkalarının himayesine sığınıyoruz. Şahsî haysiyetimize bu ilk vedayı yaptıktan sonra kayırıldığımız yerde ilerleyebilmek için yine himayeye muhtacız... Kayırılmadan başka hiçbir ilerleme vasıtası bulunmayan genç, güçlü bir şahsiyete sahip olabilir mi?

...Dünya ticaret rekabeti mevcut iktisadî şartların etkisi altında baş döndüren bir süratle ilerliyor. Artık eski sadelik ve kolay maişet tarzına elveda!... Bu yeni dünya sakinlerinin çabası: Teşebbüs-i şahsî; onu kullanacak iki kol: Marifet ve istikamet!.. Ebeveynimizle mekteplerimiz gerçi bizim elimize de bir alet-i maişet veriyor. Fakat bu alet, marifet ve istikametle kullanıldığı zaman insanlara bir hürriyet ve mutluluk getiren teşebbüs-i şahsî değil; aksine bir insan taslağı olan müstebitlerin hak-i pay-i sefaletlerine (sefil ayak topraklarına) uzatılan bir keşkul-i teessül! [Dilenci çanağı]."

Prens Sabahattin'in bu konularda pek çok başlık altında topladığı çözüm önerileri bulunmaktadır. Bizim burada özellikle zikretmek istediğimiz bayındırlık hizmetleri ve öğrenimle ilgili görüşleridir. Prens'e göre (2002: 47), yönetimin kişisel

girişimin önünü açması gerekmektedir. Hâlbuki, “girişimcilerin kolaylığa kavuşturulması yerine zincirleme engellerle karşılaşmaları ve sorunlarını bir çok merkezî yönetim dairesine gelerek çözmeye mecbur olmaları üretim işlerinin sonuçsuz kalmasına ve buna mukabil yönetim erkinin geçim vesilesi eğiliminin kuvvet bulmasına sebep olmaktadır.” Bu sebeple, “orman, maden ve nehirlerden yararlanma konusunda ve bayındırlık girişiminde yönetimle ortaya çıkacak işlemler basitleştirilmeli, yerel yönetimler tarafından çözümlene araçlarına başvurulmalıdır.”

Prens Sabahattin’in toplumsal sorunlarımıza dair görüşlerinin en çarpıcı olanı belki de eğitim ve öğretimle ilişkilidir. Okullarda verilen teorik öğrenimi kıyasıya eleştiren Prens, “Meslek-i İctimaimiz Nasıl Tatbik Edilebilir” başlıklı İttihat Terakkiye mektubunda Türkiye’de yeni bir medeniyetin oluşabilmesini için izlenmesi gereken öğrenim sistemine geniş yer verir. Yurt dışına gönderilen öğrencilerin döndüklerinde birer memur olacağından şikâyetle bu konuda yapılan masrafların lüzumsuzluğundan yakınan Prens Sabahattin (1999 a:156 vd.), önemli olanın yurt dışında okumak değil öğrenim tarzı olduğuna vurgu yapar. Bu kapsamda da uygulamalı eğitim ve teoriyi birleştiren Roches Okulu’ndaki eğitim sistemini detaylı olarak aktarır. Kısaca kendisinin öğrenim ve okullarla ilgili görüşü şudur (2002:47):

Öğrenim, günümüz ihtiyaçlarına cevap verebilmek için, kişiliğin gelişmesini sağlayacak etkin bir eğitimin yardımcısı olmalıdır; hazır statüler sağlamaya yarayacak bir amaç değil. Kişisel girişimi verimli kılacak bir alet olarak görülen öğrenimin; bütün derecelerindeki programıyla iş hayatının ortaya çıkarabileceği çeşitli ihtiyaçları karşılayabilmesi gerekir.

Okulların yönetiminde de amaç; kendilerini yaşatacak araçları ve dayanakları, hükümet dışında bulabilmeleridir. Okullar, devletin idarî teşkilatının bir bölümü olmak yerine ailelerin iş yaşamının yardımcıları hâlini almalıdır.”

Görüldüğü kadarıyla Prens Sabahattin’in görüşleri dönemi için ileri olduğu kadar günümüzde de geçerliliğini tamamen koruyan sağlam bir yapı arz etmektedir. Mamafih, kendisini rahmetle anmamızı gerektiren bu fikirlerin hâlâ fiiliyata geçmemesi, aradan geçen bir asra yakın zamanın heba edildiğinin de bir göstergesi sayılabilir. Prens Sabahattin Bey’in görüşleri, karşısına aldığı memur sınıfı ve İttihat Terakki’nin tepkilerine yol açmıştır. Prens’in önerdiği hayat mücadelesi ile rahatlarını kaybedeceklerini sezenler, halk üzerindeki kontrolü kaybetme endişesiyle kendisine acımasızca hücum etmişlerdir. Neticede kısa vadeli siyaset ve ayak oyunlarına pek akli ermeyen Prens, konunun uzmanı olan cemiyet karşısında kaybeden konumuna düşmüş, kendisi hakkında bölücü, mason, İngiliz ajanı, Hıristiyan dostu gibi iddialar ortaya atılmıştır. Ne acıdır ki, Osmanlı hanedanının birçok ferdiyle benzer kaderi paylaşarak ömrünün son 25 senesini vatan hasreti ile gurbetlerde fakirlik içinde geçiren, hatta malî durumu müsait olmadığı için İsviçre’nin küçük şehir ve köy pansiyonlarında Mehmed Sabahattin ismiyle yaşamaya mecbur kalan (Erkul, 1993:84) Sabahattin Bey’in görüşleri de Türkiye’de çok uzun süre dikkate alınmamıştır. Umarız bu çalışma, kendisinin yeniden ve daha güçlü bir şekilde hatırlanmasına vesile olur.

6. Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada genel anlamda Osmanlı toplum yapısı, ticaret, bürokratikleşme ve özel teşebbüs çerçevesinde genel bir değerlendirme yapılmaya gayret edilmiştir. Özellikle, II.Meşrutiyet sonrasında devlet memurluğu yerine şahsî teşebbüsün öne çıkarıldığı görülmektedir. Dönemin ilginç simalarından Prens Sabahattin, Mustafa Suphi, Cavid Bey gibi düşünür ve devlet adamları da aynı paralelde fikirler öne sürmüş, hatta uygulamalar yapmışlardır. Devletçi ekonomi döneminde sekteye uğrayan bu fikirlerin günümüzde yine girişimcilik adıyla desteklendiğine ve revaçta olduğuna şahit olmaktadır. Ancak, sözle ifade edilen fikirlere rağmen, uygulamanın hâlâ çok farklı olduğunu da kabul etmemiz gerekiyor. Üstelik, bugün bahsi geçen konularda, o dönemin gür sesleriyle kıyas bile kabul etmeyecek cılız birkaç eleştiri dışında, güçlü bir ses de işitilmemektedir.

P
i
y
a
s
a

48

Kamu bürokrasisinin verimsizliği ve kırtasiyeciliği, memur sayısının fazlalığı ve niteliksizliği hemen her kesimin ülkemizde sıkça yakındığı konuların başında gelir. Buna rağmen, her yeni hükümet değişiminde bakanların “40 bin” yeni memur alımını seçmenlere müjdelemesi, kamu işçilerinin reformla “memur” statüsüne geçirilmesi, geçici işçilerin törenle daimî statüye kavuşturulması da yurdumuzun bildik manzaraları arasındadır. Sanki bir güç tüm ülkeyi büyük bir devlet dairesi, tüm bireyleri de memur yapma azmiyle cansiperane çalışmaktadır. Ziraat mühendisliği tahsil eden gençler, yeni mezun veterinerler Tarım Bakanlığı'na bağlı dairelerde, sayıları belki Çin'e yetecek işletme, iktisat ve siyaset bilimi mezunu genç devlet bankaları ve kamu kurumlarının kapılarında kuyruktadır. Devlet, sözde, müteşebbisi teşvik etme amacıyla Halk Bankası, KOSGEB gibi kurumlar oluşturur ama bunların büyük birer arpalığa dönüşmesi fazla sürmez. Üç beş kişiyi istihdam ederek hayatını sürdürmeye çalışan müteşebbis, hayatında hiç ticaret ve sanayiyile uğraşmamış birkaç memurun insafına terk edilir.

Kamu kurumları ve memurların gerekliliği tartışmasızdır, ancak bu durum, ilgili kurum ve makamların ülke kaynaklarını tüketen bir canavara dönüşmesini mazur gösteremez. Dokunulma sözü geçtiğinde dahi kıyametler kopan lojman ve makam arabası (hatta uşak, bahçıvan vs.) saltanatı, başıboş “özerk” kurumlarda çalışanlara ödenen binlerce dolar maaşlar, “7999” kişinin istihdam edildiği TRT, Anadolu'da birer harabeye dönmüş dev kamu binaları (depremde ilk yıkılanlar hariç), Ankara'da sayısı gittikçe artan devasa devlet daireleri, skandalları bitmeyen devlet bankaları bu kara tablonun birer parçasıdır. Bu mekanizmanın işleyiş sakatlığına güzel bir örnek, çalışmamızda feryadına yer verdiğimiz Prens Sabahattin'i de bir kere daha hürmetle anmamızı gerektirecek bir uygulamadır. Prens Sabahattin, (1999 b:37) meziyetleriyle kendini ispatlamış bir devlet adamı olan Bolu Sancağı mutasarrıfının üç saatlik bir yolu yaptırmak için alı sene uğraştığını, sonuçta bu işi takipten vazgeçtiğini nakleder. 2003 yılının ortalarına gelindiği bu günlerde 15 senedir delinemeyen, milyarlarca dolar para dökülen ve yılan hikâyesine dönen birkaç kilometrelik Bolu Dağı Tüneli'nin acınası hâli ile Prens'in aktardığı bu olayın paralellliği manidar değil midir?

Girişimcilik kavramının tekrar revaç bulduğu, rekabet için yaratıcılık ve yenilik yeteneğinin öne çıktığı bir dönemde, kanaatimizce, kamuda memurların yenilikçi

ve yaratıcı bir özellik taşımasını beklemek biraz hayalcilik olacaktır. Hepimizin yakından müşahade ettiği fiili durum, sayıları çok fazla olmayan yaratıcı zeka sahibi memurun daha “sivrilmeden” haddinin bildirilip bertaraf edilmesi gerçeğidir. Kamuda bir memur için takdir edilecek özellik ve nitelik, farklı ve yeni şeyler düşünüp yapması değil, amirlerine sadakat göstermesidir. Zaten yeni memurların çoğu konunun bilincinde olduğu için, devlet dairesine “kapak attıktan” sonra kendini zihnen yoracak faaliyetlerden mümkün olduğunca uzak durup ömür boyu istihdamın keyfini sürmeye devam edecektir. Elbette, bu süreçte belki zihnini tavin, terfi, gösterge, derece, kademe gibi konularda yorup yaratıcı ve yenilikçi fikirler ortaya çıkarması da mümkün olabilir. Bugünlerde e-devlet, yönetim gibi göz boyayan kavramlarla 150 yıldır süregelen sözde kamu reformlarına yenileri eklenmeye çalışılmaktadır. Ancak, tüm bu köksüz faaliyetler durumun farkında olanların acı tebessümleri arasında boşa çıkacak, bürokrasi ve memur orduları bu saldırıyı başarıyla püskürtüp devlet “hizmetine” devam edecektir. Devletin “küçülmesi” yönündeki çalışmaların büyük ölçüde başarısız kalacağı yönündeki tahminimiz bir kehanetten ibaret değildir. Çünkü Türkiye’de şu ya da bu şekilde devletle ilişki içinde olan kesimler toplumun çok büyük kısmını oluşturmaktadır. Aileleriyle beraber on milyonu aşan kamu çalışanı, nüfusun yarısını temsil eden ve sürekli sübvansede edilmeyi bekleyen verimsiz tarım kesimi ve devletsiz iş yapmayı beceremeyen ticaret ve sanayi erbabı dikkate alındığında yargımızın hiç de abartma olmadığı görülecektir. Devletin küçülmesiyle menfaati zedelenecek bu büyük kitle neden devletin küçültülmesi çabalarına destek versin? Kendi ayağı üzerinde durmayı becerebilen bir müteşebbis kesim gelişmedikçe bu dağılım da değişmeyecektir. Söz konusu müteşebbis de ancak özgür bir siyasî ve iktisadî ortamda ortaya çıkabilir. Türkiye’de girişimciye çıkarılan engeller dikkate alındığında kısa vadede bir umut ışığı görüldüğünü iddia etmek fazla iyimserlik olacaktır.

Diğer taraftan son yıllarda özellikle Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde farklı sektörlerde yoğunlaşan başarılı müteşebbisler ve büyüyen işletmeler farklı bir gerçeğe işaret etmektedir. Belki de tarihimizde ilk defa sırtını devlete dayamadan, hatta devlete rağmen doğup büyüyen bir sermayedar kesimle karşılaşmaktayız. Ancak kamu bürokratları ile devletten beslenmeye alışmış sermaye yine de meydanın boş olmadığını gösterircesine bu kıpırtıyı söndürmeye kararlı gözüküyor. Kimi zaman yeşil sermaye damgasını yiyen bir çok müteşebbis şu sıralar kendilerine büyük vergi avantajlarıyla kapılarını açan Bulgaristan ve Romanya’da faaliyetini sürdürürken geride kalanlar vergi dairelerinde, SSK koridorlarında, rüşvet kuyruklarında, memur hakaretlerine katlanarak yüzlerce imzayı tamamlayıp işlerini yürütme gayretindedir. Bu arada gelip geçen tüm siyasal iktidarlar özel girişimlerin artması ve devletin küçülmesi yönünde bildik beyanatlarına devam etmektedir. Çalışmamız, Tanzimat’tan beri devletin küçülmesi, sanayinin, müteşebbisin teşvik edilmesi yönündeki benzer reçetelerin muhtelif şekillerde yazıldığını göstermektedir. Ama anlaşılana o ki, hem içimizde kökleşen ağır Osmanlı adamını uyandırmak, hem de devletçi yapımızı çözmek, “Türkiye’yi Kurtarmak” için daha çok Sultanzade Sabahattin’in gelip geçmesi gerekecektir.

... bürokrasinin savunucusu olarak sunuluyor. Depresyonun bu popüler izahı, hakikatlerin incelenmesinin göstereceği gibi, ciddi bir iktisat tarihi tartışmasına değil, masallara dayanmaktadır.

Büyük, Büyük, Büyük, Büyük Depresyon

O zamanki olayları doğru anlayabilmek için, Büyük Depresyonu bir değil, birbirini izleyen ve birleşen dört depresyon olarak ele almak daha doğru olur. Profe-

* “Great Myths of The Great Depression”, *The Freeman*, August 1998, s.478-482.

** Lawrence W. Reed, Michigan Midland’de bir serbest piyasa araştırma ve eğitim kuruluşu olan Kamu Politikaları Merkezi’nin başkanıdır.

KAYNAKÇA

- Ahmad, F. 1996, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 2.B, İstanbul, Hil Yayın.
- Ahmet Mithat Efendi 1997, *Müşahadat*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- Alkan, A.T. 1992, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ankara, Cedit Neşriyat.
- Altan, M. 1994, *Kapitalizm Bu Köye Uğramadı*, İstanbul, Afa Yayınları.
- Anar, İ. Oktay, 1997, *Kitab-ül Hiyel*, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Arslan M., 2001, *İş ve Meslek Ahlakı*, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım.
- Arslan M. 2003, "Dr. Mahmut Arslan ile Max Weber'den Sabri Ülgener'e 'Ahlak ve Piyasa' Üzerine Söyleşi" Röportaj: Orhan Çakmak, *Piyasa*, No.5, Kış 2003, ss.91-110.
- Baştürk Ş., 2003 "Türkiye'de Girişimci Olmak: "Cevdet Bey Ve Oğulları" Romanında Cevdet Bey ile Nusret Çekişmesi Üzerine İlk Notlar, *İşgüç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, (http://www.isguc.org/girisimci_olmak.php)
- Beatty, J. 1998, *Peter Drucker'a Göre Dünya*, Çev. Osman Akinhay, İstanbul, Sistem Yayınları.
- Bernstein, A. 2001, "The Inventive Period", *Ideas on Liberty*, April 2001, ss.10-16.
- Bozkurt V., 2000, *Püritanizmden Hedonizme Yeni Çalışma Etiği*, Bursa, Alesta Y.
- Budak, G. Solakoğlu, 1994 "Osmanlı Devlet Örgütünün Weberien Açından İncelenmesi", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 27, Sayı 3, ss.83-100.
- Buğra A., 1997, *Devlet ve İşadamları*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2.B.
- Çelik H., 1994, "Mansur Bey'den Bu Yana Bürokrasimizde ve Personel Rejimimizde Ne Değişti?" *Türkiye Günlüğü* 26/Ocak-Şubat, <http://www.huseyinccelik.net/makaleler/mansurbey-denbuyana.htm>
- Çitici, O. 1983, "Kamu Bürokrasisi' Üzerine" *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 16, Sayı 4, ss.16-35.
- Divitçioğlu, S., 1981, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, Kırklareli, Sermet Matbaası.
- Doğan, D.M., 1989, *Tarih ve Toplum*, İstanbul, Rehber Yayınları.
- D'Ohsson, Tarihsiz, *18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler*, Çeviren Zerhan Yüksel, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser.
- Doğan, N., 1994, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, İstanbul, Bağlam Yayınları.
- Dosdoğru, Hulusi, 1974, *Kemal Tahir*, İstanbul, Tel Yayınları.
- Erdogan, M., 1998, "İslâm ve Liberalizm: Kısa Bir Bakış" *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, 2. Baskı, Ankara, Siyasal Kitabevi.
- Erkul A., 1993, "Prens Sabahattin" *Türk Toplum Bilimcileri 1*, der. Emre Kongar, 2. Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Findley, C.V. 1996, *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Göçek F. M., 1999, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, Ankara, Ayraç Yayınevi.
- Gunning, J.P. 2000, "Israel Kirzner's Entrepreneurship" Working Paper (http://www.fortune-city.com/meltingpot/barclay/212/subject/workpape/kirz_ent.htm)
- Guy, P. du. 2002, *Bürokrasiye Övgü (Weber-Organizasyon-Etik)*, Çevirenler Engin Yıldırım vd. İstanbul, Değişim Yayınları.
- Haşlak, İ., 1998, "State, Social Groups and Transformation in the Nineteenth Century Ottoman Empire", *Liberal Düşünce*, Güz, Sayı 12, ss.122-136.
- Hillay S., 1997, "Düşünce Tarihi (1908-1980)" *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, İstanbul, Cem Yayınevi, 5.B.
- İleri R. N., 1989, "Mustafa Suphi'nin İki Aşaması", Derleyen. Dilek A. Kanat, *Mustafa Suphi, İlk Yazılar 1. Cilt 1908-1910*, İstanbul, Amaç Yayınları.
- Kansu A., 1995, *1908 Devrimi*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Karpat, K. H., 2002, *Osmanlı Modernleşmesi*, Çevirenler: Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan, İstanbul, İmge Kitabevi Yayınları.
- Keyder Ç., 1993, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Koppl, R., 2002, "What is Alertness" *Journal des Economistes et des Etudes Humanines*, 12(1), ss.3-13 (<http://alpha.fdu.edu/~koppl/alertness.htm>)

- Köker, L., 1995, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Lewis B., 2000, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, Çev.İhsan Durdu, İstanbul, Ayışığı Kitapları.
- Mardin, Ş.,1999, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, 6.B. İstanbul, İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş.,2001, *Türk Modernleşmesi*, 9.B., İstanbul, İletişim Yayınları.
- Mercan, B.,1996, *Türkiye'de Liberal İktisat Politikalarının Tarihi Kökenleri: 1839-1980*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, Selçuk Üniversitesi SBE.
- Mises, L. von, 2000, *Bürokrasi*, Çeviren: Feridun Ergin, Ankara, Liberte Yayınları.
- Mises, L. von, 1996 (1949), *Human Action, A Treatise on Economics*, Fourth Revised Ed., San Francisco, Fox&Wilkes.
- Mouzelis N.P., 2001, *Örgüt ve Bürokrasi: Modern Teorilerin Analizi*, Çev.H.Bahadır Akın, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Mustafa Suphi,1989, "Memurculuk", Derleyen. Dilek A.Kanat, *Mustafa Suphi, İlk Yazılar 1. Cilt 1908-1910*, İstanbul, Amaç Yayınları.
- Oğuz, F., 2001 "Rekabet, Girişimcilik ve Keşif Süreci: Piyasa Süreci Teorisinin Anahatları" *Liberal Düşünce*, Yaz, Sayı 23, ss.83-94.
- Öğün S.S., 1995, *Modernleşme, Milliyetçilik ve Türkiye*, İstanbul, Bağlam Yayıncılık.
- Özdemir H., 2001, *Osmanlı Devletinde Bürokrasi*, İstanbul,Okumuş Adam Yayıncılık.
- Özel M.,1994, *Birey Burjuva ve Zengin*, İstanbul İz Yayıncılık .
- Özcn Ş.,1996, *Bürokratik Kültür 1: Yöneltil Değerlerin Toplumsal Temelleri*, Ankara, TODAİE.
- Prens Sabahattin, 1999 a, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir ve İzahlar*, Çeviri Fahri Uran, Ankara, Ayraç Yayınları.
- Prens Sabahattin,1999 b, *Görüşlerim*, Hazırlayan A.Z.İzğöer, İstanbul, Buruc Yayınları .
- Prens Sabahattin,2002, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir*, Çev. İnan Keser, Ankara, Liberte Yayınları.
- Reyhan C., 1998, "Türkiye'de Modernleşmenin Kökenleri: Kalemkiye Sınıfı", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 31, Sayı 4, ss.3-16.
- Rıza Nur, 1967, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt I-II, İstanbul, Altındağ Yayınları.
- Sayar A.G.1986, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul,Der Yayınları.
- Sencer M.,1984 "Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yöneltil Gelişmeler" *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 17, Sayı 3, ss.46-71.
- Sevil,M, 1999, *Türkiye'de Modernleşme ve Modernleştiriciler*, Ankara, Vadi Yayınları.
- Skousen, M., 2003, *Modern İktisadın İnşası*, Çev.Mustafa Acar, Ekrem Erdem, Metin Toprak, Ankara, Liberte Yayınları.
- Tanpınar A.H. 2002, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, İstanbul, Dergah Yayınları.
- Alp Tekin, 1998, *Kemalizm*, Çev. Çetin Yetkin, İstanbul,Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Thornburg M. W.,Tarihsiz, *Türkiye Nasıl Yükselir?*, Çeviren: Semih Yazıcıoğlu, İstanbul, Nebioğlu Yayınevi.
- Toprak Zafer, 1995, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ubicini M.A., (Tarihsiz) *Türkiye 1850 Cilt 2, Maliye-Ordu-Millet*, İstanbul Tercüman Binbir Temel Eser.
- Ülgener S.F.,1991, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, 3.Baskı, İstanbul, Der Yayınları.
- Vedat Nedim, 1932, "Fındıkta Devlet Kooperatifi, Devletle Müstahsilin İşbirliğine Doğru" *Kadro*, Eylül, No.9, ss.11-17.